

Coñece-lo mundo baixomedieval hispánico a través dos seus refráns: *Los refranes que dicen las viejas tras el fuego*

Manuel José Aguilar Ruiz¹

Universitat de València

O obxectivo do presente artigo é destacar brevemente algúns aspectos socioculturais, políticos e económicos da baixa Idade Media do reino de Castela (e, por extensión, nalgúns casos, dos restantes reinos cristiáns peninsulares), extraíbles da fosilización formal de enunciados pluriverbais que coñecemos como refráns. Baséase, primeiro, na consideración do refrán como reflexo, en maior ou menor medida, da sociedade do seu tempo (e tamén de épocas anteriores) e, segundo, como depositario non só do saber tradicional que se transmite de xeración en xeración, senón tamén da cultura socioeconómica, material e ambiental de épocas pretéritas. Para iso emprégase como corpus textual os *Refranes que dicen las viejas tras el fuego*, unha compilación paremiolóxica de finais do século XV atribuída ó Marqués de Santillana.

Palabras clave: paremioloxía, baixa Idade Media, refráns, Marqués de Santillana.

This work aims to study some sociocultural, political and economic aspects of Late Middle Ages in Castilla kingdom (and by extension, some aspects of other Christian kingdoms), which are to be extracted from sayings. First of all, this is based on the conception of sayings as a reflection of society; second, sayings are expected to contain not only traditional knowledge but socioeconomic, material and environmental culture of previous ages. In order to develop this research it is used the text corpora Refranes que dicen las viejas tras el fuego, a compilation of sayings from 15th century, attributed to the Marquess of Santillana.

Keywords: paremiology, Late Middle Ages, proverb, Marquess of Santillana.

Los [refranes] castellanos son tomados de dichos vulgares, los más dellos nacidos y criados entre viejas tras del fuego, hilando sus ruecas. (Valdés 2008:105)

¿Qué ley fonética, qué sistema semántico, qué nueva rama de la lingüística podrá guiarnos hasta la esencia entrañable de los modismos? Leyendas

Data de recepción 01/03/2011 Data de aceptación 26/07/2011

¹ Tradución de Minia Ferro Fernández.

desaparecidas, supersticiones ahuyentadas, ritos, costumbres, juegos populares, oficios venidos a menos, rivalidades entre pueblos vecinos, minúsculos sucesos memorables para una aldea o familia... Toda la psicología, toda la vida íntima y social, toda la historia no historiable de nuestros antepasados, ha ido dejando sus huellas en esas fórmulas elípticas, que se acuñaron para dejarlas en herencia a los que vinieran después. (Casares Sánchez 1969:241)

1. Introducción

Os aspectos lingüísticos e culturais que desprenden os refráns fascinaron os investigadores de fraseoloxía e paremioloxía en xeral, e os estudosos do refraneiro castelán en particular. Se é certo que un estudo atento da lingua do refraneiro é capaz de nos proporcionar datos moi valiosos sobre a situación do castelán en determinadas periodizacións diacrónicas da lingua² e sobre a evolución histórica desta, non menos certo é que, como indica Olaeta Rubio (1997:454), a través do refraneiro pódese chegar a reconstruír, dunha forma aproximativa, a maneira de ser e de ve-la vida dun pobo, é dicir, a vida real dunha sociedade, o seu sistema de traballo, a súa organización social e laboral, a súa cultura e pautas de conduta individual (moral) e social, ademais dos preceptos morais e coñecementos prácticos que se consideran dignos de se transmitir de xeración en xeración³; e non só da época á que se adscriba ou na que se rexistre un refrán concreto, senón que é posible, ademais, retrotraerse a etapas históricas anteriores, xa que os refráns experimentaron un proceso de fixación e institucionalización que dura longos períodos de tempo⁴, quedando fosilizados como un reflexo de épocas pasadas, máis remotas cá data da súa documentación escrita. Daquela, partindo deste principio no presente traballo pretendemos destacar brevemente algúns aspectos socioculturais da baixa Idade Media, extraíbles da fosilización de diversos tipos de construcións fixas pluriverbais ás que se lles deu o nome xenérico de refráns, baseándonos nunha recompilación de finais do século XV, a coñecida co suxestivo título de *Refranes que dicen las viejas tras el fuego*⁵.

2. Os Refranes que dicen las viejas tras el fuego e o refraneiro medieval

Para esta breve cala no refraneiro medieval castelán empregamos como corpus os *Refranes que dicen las viejas tras el fuego* (de agora en diante, RVF), unha compilación paremiolóxica non moi extensa atribuída ó Marqués de Santillana, que conseguiu unha ampla difusión manuscrita a finais do século XV e que se imprimiu por primeira vez en 1508. Partimos da excelente edición de Bizzarri (Santillana 1995), de

² Como afirma García-Page Sánchez (2008:353), constituíndo unha “proba da participación da diacronía na formación da sincronía”.

³ Por exemplo, lembremo-la importancia outorgada á fraseoloxía na actualidade como eficaz instrumento didáctico na ensinanza de linguas ata o punto de que o *Marco común europeo de referencia para as linguas*, ó regula-la docencia dos refráns baixo competencia sociocultural, enténdenos como “sabiduría popular acumulada” (*Marco común europeo* § 5.2.2.3.).

⁴ Véxase Zuluaga Ospina (1980:27; 97-13) e Echenique Elizondo (2003:551-52).

⁵ Sobre a consideración das vellas como depositarias do saber colectivo, transmitido de xeración en xeración, pode consultarse Bizzarri (1997:221, nota 25).

quen seguimos a súa fixación textual, aparato crítico e numeración. Ademais, o seu elaborado índice de concordancias (Santillana 1995:111-59) foinos de utilísimaxa axuda para configurarmos este breve percorrido polo refraneiro baixomedieval que aquí ofrecemos. Este autor, no estudo preliminar da obra, presenta unha análise moi completa da tradición textual da presente compilación, dos seus problemas de autoría (Santillana 1995:47-3) e un resumo desta cuestión en Bizzarri (1997) e (2008)⁶.

Pero temos que advertir que no presente traballo manexarémolo concepto de refrán tal e como se entendía na época, dado que se encadraban baixo este termo diversos tipos de combinacións fíxas pluriverbais en forma de enunciado breve que, de maneira xeral, compartían as características de presentar tanto unha relativa fixación e idiomaticidade coma unha máis ou menos tenue estrutura bimembre, recursos mnemotécnicos como rima e ritmo e, sobre todo, un carácter e uso popular (Sevilla Muñoz 1993:16). Así, os refraneiros concíbíanse como compilacións nas que tiñan cabida moi diversos tipos de enunciados aínda que, iso si, na súa maioría recollían o que se correspondería coa acepción actual de enunciados fraseolóxicos –é dicir, enunciados completos en si mesmos que son actos de fala e presentan fixación interna e externa (véxase Zuluaga Ospina 1980:192; Corpas Pastor 1996:132)– e máis concretamente cos refráns propiamente ditos. Polo tanto, era unha concepción máis ancha e xeneralizadora do que nos estudos fraseolóxicos e paremiolóxicos actuais coñecemos con este termo. En RVF incluíronse nun mesmo caixón de xastre todo tipo de enunciados autónomos claramente diferenciados –de maneira xeral– de locucións e colocacións, que hoxe en día podemos clasificar, grazas ós estudos actuais, como enunciados fraseolóxicos e que igualmente estamos en condicións de analizar coas denominacións de frases proverbiais, refráns propiamente ditos, citas, etc⁷.

Desta maneira, dentro do que segundo Corpas Pastor (1996) podemos considerar como paremias, en RVF podemos atopar:

- 1) Enunciados de valor específico (Corpas Pastor 1996:137-43), é dicir, as frases proverbiais na terminoloxía de Casares Sánchez (1969:185-91): *Los perros de Çorita: pocos [y] mal auenidos* [387], *El alfayate del cantillo fazia la costura de balde [y] ponía el filo* [280], etc.
- 2) Citas (é dicir, enunciados extraídos de textos escritos ou de fragmentos falados postos en boca dun personaxe, real ou ficticio), diferenciadas dos refráns por teren unha orixe coñecida, de moi diversa procedencia (Corpas Pastor 1996:143), e que se corresponderían coas “palabras aladas” na nomenclatura de Baránov e Dobrovol’skij (2009:72-6). Así, Bizzarri

⁶Noutra orde de cousas, temos que sinalar que, fronte á existencia de diversas compilacións paremiolóxicas actuais centradas no Medievo, como o refraneiro de O’Kane (1959), a nosa elección do RVF débese, en primeiro lugar, a que se trata dun corpus moi breve, máis acorde co noso cometido, e en segundo lugar, á importancia capital que tivo esta pequena recompilación paremiolóxicaxa en compilacións posteriores, xa que teñen moi presente o *Diálogo de la lengua* de Juan de Valdés –que, facéndose eco do refraneiro castelán, recolle gran cantidade dos refráns aquí tratados–, os *Refranes o proverbios* en romance de Hernán Núñez e a *Filosofía vulgar* de Juan de Mal Lara, por citar só algunhas dese mesmo século.

⁷ Para un achegamento a fondo ós termos anteriores, pode consultarse Corpas Pastor (1996) e Ruiz Gurillo (1997:55-2).

(Santillana 1995:164-170) presenta a procedencia bíblica dos enunciados *Cantarillo que muchas veces va a la fuente o dexa el asa o la fruenta* [141], *Mas vale saber que auer* [437] e *Gato maullador: nunca buen caçador* [335], entre outros, rastreando a súa posible orixe nas respectivas traducións bíblicas o que fai que o receptor as recoñeza como citas.

- 3) Fórmulas rutineiras, é dicir, enunciados fraseolóxicos que, a diferenza das paremias, carecen de autonomía textual, dado que a súa aparición vén condicionada por unhas situacións comunicativas determinadas, e portan un significado de tipo social, expresivo ou discursivo, ademais de dependencia situacional (Corpas Pastor 1996:170-77). Corresponderíanse coas “fórmulas pragmáticas” na terminoloxía de Ruiz Gurillo (1997:60): *Xo, cagara el prior* [716], *A otro perro con ese hueso* [34], *Anda perro tras tu dueño* [92], *Buenas son mangas despues de Pascua* [112], etc.
- 4) Adaxios, ou “paremias de carácter frecuentemente culto e cun sentido pragmático” (Sevilla Muñoz 1993:17), como *Beato quien tiene, maharon quien menanda* [109] ou *Quien quiere a Beltran, bien quiere a su can* [610] (véxase Santillana 1995:163 e 174)⁸.
- 5) Wellerismos, é dicir, un tipo de “texto citado [...] de estrutura triádica, a menudo bien conocido y serio, seguido de un caso particular al cual se aplica tan mal e incongruentemente que resulta cómico por lo inesperado de su aplicación” (Orero Clavero 1997:459-60), como *Ueo mal, no se que me diga: assi dezia la mal adeuina* [711], ou ben enunciados interpretables coma tales, do tipo *Ajonje, dixo Luzia al odre* [45], nos que tal vez non se rexistrou a parte contextualizadora do mesmo.
- 6) Outros tipos dificilmente clasificables, de “dichos populares de formulación comparativa y tenue estructura bímembre”, tal como propón Bizzarri (Santillana 1995:13) ó tratar estruturas como *Callar como negra en baño* [179], *Erguido como gallo de cortijo* [298], etc.

No noso corpus mesmo é posible atopar, baixo a etiqueta de refráns, algúns fraseoloxismos que, á luz dos estudos actuais, podiamos considerar como locucións nominais (ou, polo menos, sitúanse nesa fronteira difusa na que é posible confundir locucións –verbais e oracionais– e enunciados fraseolóxicos)⁹, como sería o caso de *Andar toda la noche y amanecer en la posada* [86], *Cantar mal y porfiar* [148], *Lleuar mala noche [y] parir fija* [380], etc.

Porén, a maior parte dos enunciados fraseolóxicos rexistrados en RVF si que conforman o que podiamos catalogar na actualidade, e sen maiores problemas, como refráns propiamente ditos. Dentro destes, de acordo co seu tema e formulación, é posible achar diferentes tipos, como propuxo Sevilla Muñoz (1993) na súa clasificación:

⁸ Porén, as delimitacións entre termos como *refrán*, *adaxio* e outros tipos paremiolóxicos tales como *proverbio*, *dito*, *aforismo*, etc seguen sendo na actualidade moi vagas e imprecisas; véxase Sevilla Muñoz (1993:16-7), Corpas Pastor (1996:149-151) e García-Page Sánchez (2008:22-23).

⁹ Para estes problemas de límites, véxase Álvarez de la Granja (1999) e García-Page Sánchez (2008:137-138; 158-159).

- 1) Refráns xeográficos: *Aldeana es la gallina [y] comela el de Sevilla* [40], *Llueua o no llueua pan ay en Orihuela* [404].
- 2) Refráns temporais: *Sant Juan es venido, mal aya quien bien nos fizo* [664], *Para cada puerco ay su Sant Martin* [529].
- 3) Refráns referentes ó traballo ou a actividades laborais: *Sol puesto, obrero suelto* [660].
- 4) Refráns supersticiosos: *El que te da vn hueso no te querria ver muerto* [244].
- 5) Refráns truncados: *Xo, que te estrego* [717], dado que, segundo Covarrubias (s. v. *estregar*), conta cun segundo membro, aquí omitido, que é [*burra de mi suegra*] (véxase Santillana 1995:176).
- 6) Dialoxismos ou refráns dialogados: *Dixo el asno al mulo: tirate alla orejudo* [208], *Dixo la sarten a la caldera: tirate alla culnegra* [213], *Dixo el tiñoso al peyne: esto era lo que no aviamos menester* [218].

Polo tanto, o corpus analizado consta de pouco máis de 700 enunciados (na súa maioría, enunciados fraseolóxicos que se poden encadrar na categoría do que entendemos hoxe en día como refrán) de moi variada tipoloxía, como acabamos de comprobar; de tódolos xeitos, de agora en diante empregaremos o termo refrán con carácter xeral, isto é, como hiperónimo de tódalas fórmulas paremiolóxicas (mesmo cando, nalgún caso concreto, se poidan tratar de frases proverbiais, fórmulas rutineiras, wellerismos, etc) xa que como tales foron entendidas no seu tempo.

Ademais, no estudo preliminar da súa edición, Bizzarri ofrece unha minuciosa análise lingüística da tipoloxía dos refráns recompilados na colección, da natureza rítmica destes e das peculiaridades da lingua que presentan (Santillana 1995:12-46). Non obstante, optamos por reducir ó mínimo as posibles aclaracións no que respecta á significación dos refráns concretos que recollemos, feito que sobardaría os límites da nosa breve aproximación a estas unidades pluriverbais que foron recompiladas, ademais, sen ningún tipo de glosa ou comentario¹⁰. Seguindo a Bizzarri (1997:218-20) cómpre advertir que, malia que os lexicógrafos e paremiógrafos antigos adoitan retratar costumes, usos e outros aspectos culturais cos que se relacionan gran parte dos refráns aquí recollidos, algúns deles poden presentar serias dificultades de interpretación ó lector actual, dado que, continuando coa reflexión de Bizzarri, por seren paremias sen contexto, resulta moi difícil aprehender o sentido do refrán, ó que lle hai que suma-los que puideron te-la súa orixe no préstamo do refraneiro árabe, que deixaron de ser entendidos co paso do tempo. Tamén en moitos destes refráns sobreviviron incrustados un gran número de arcaísmos léxicos, “palabras que han envejecido, y su uso, aun obsoleto, está en la actualidad prácticamente limitado a ciertas fórmulas, rezos, locuciones, etc” (García-Page Sánchez 1991:238), ademais de prácticas, hábitos e obxectos da cultura material obsoletos e en desuso, dado que, como afirma García-Page Sánchez (2008:358), “la fraseología está plagada de nombres que designan objetos

¹⁰ Ora ben, a significación de gran parte das paremias aquí rexistradas recóllese, xeralmente, noutras compilacións paremiolóxicas antigas, como *Seniloquium*, *Refranes o Proverbios en romance*, *Teatro Universal de Proverbios* e en *Vocabulario de refranes y frases proverbiales*, ou en obras lexicográficas como o *Tesoro de la lengua castellana* de Covarrubias.

(prendas de vestir, unidades de medida, monedas, utensilios, etc) que no tienen vigencia o están en franca decadencia”.

3. Aproximación ó mundo cotián baixomedieval hispánico a través dos *Refranes que dicen las viejas tras el fuego*

O noso estudo parte da proposta paremiolóxica da aproximación ó refrán como actividade cognitiva. Na formulación lingüística dun refrán quedaron fraguados os aspectos socioeconómicos, políticos e culturais da vida humana. Desta maneira, podemos chegar a ver nos refráns un espello, máis ou menos fiel, da sociedade do seu tempo, ó se inspiraren no próximo e cotián e nas coordenadas que organizan a existencia humana. Así o expresan as seguintes palabras de Forment Fernández (2000:322), referíndose á fraseoloxía hispanoamericana:

Las expresiones fraseológicas de una lengua permiten realizar una radiografía de la sociedad que las emplea, de manera que creencias, costumbres, hábitos, productos y objetos de la vida diaria quedan cristalizados en las frases hechas que la comunidad utiliza.

Nos últimos anos medrou paulatinamente o número de estudos que explotan o valor etnolingüístico do refrán e que fan uso do material paremiolóxico como a valiosa fonte histórica que constitúe. Entre este conxunto de estudos non só atopamos traballos de natureza teórica, como Forgas Berdet (1993), Cascajero (1995), Fernández Sánchez (1999), Sevilla Muñoz (2004) ou Sevilla e Barbadillo (2004), senón tamén monografías que se centran en cuestións concretas que achegan o presente artigo á intención e finalidade destes, como, por exemplo, unha aproximación á situación da muller na antigüidade clásica grecorromana en Cascajero (2001) e (2002), ou á consideración de determinadas profesións e actividades artesanais en Sevilla Muñoz (1999) e Ould (2005), ou sobre os conceptos do traballo e o descanso en Conde Tarrío (2008) –todos desde unha perspectiva contrastiva interlingüística e intelectual. Igualmente, algunhas edicións actuais das primeiras compilacións paremiolóxicas castelás resaltan as posibilidades cognitivas do refrán, como a edición da *Philosophía vulgar* de Mal Lara por parte de Bernal Rodríguez (1996), de *Refranes y Proverbios en Romance* de Hernán Núñez por Combet, Sevilla, Conde e Guía (2001), do *Teatro Universal de Proverbios* de Sebastián de Horozco por Alonso Hernández (2005) ou a edición do *Seniloquium* por Cantalapiedra e Moreno (2006). Seguindo nesta liña, Forgas Berdet (1993:36), pola súa parte, resume as posibilidades cognitivas dos refráns coas seguintes palabras:

El hombre actual puede obtener del estudio y análisis detallado de estos refranes tanto la reconstrucción pormenorizada de las costumbres y la organización social de una comunidad, como la información sobre los valores morales y los códigos de conducta que la han regido a lo largo de los siglos. De esta manera, la Paremiología, ciencia que estudia los refranes, puede aportar una información cultural de carácter histórico que ha estado generalmente poco o nada aprovechada por los estudiosos de otros ámbitos –Sociología,

Historia, Economía– que podrían haber obtenido de la interpretación literal o traslaticia del refrán una información que les resultara pertinente.

Ademais, esta reconstrución aproximativa pode levarse a cabo non só a partir da realidade lingüística do refrán en si, senón tamén, como nos casos de Bernal Rodríguez (1996) e Cantalapiedra e Moreno (2006), mediante glosas e comentarios que o recompilador orixinal engadiu a cada refrán concreto, como veremos a continuación.

Daquela, as construcións fixas pluriverbais configuradas e recompiladas durante a Idade Media baixo o nome xenérico de *refráns* non son menos, e a breve compilación que constitúe RVF ofrécenos a posibilidade de nos aproximarmos ó mundo cotián do medioevo nunha área xeográfico-lingüística determinada, como é o reino cristián de Castela¹¹. Estes refráns experimentaron un longo proceso de repetición en etapas sucesivas que, ademais de provoca-la súa forte fixación, afirmou o seu carácter convencional ou de institucionalización, é dicir, unha aceptación xeral colectiva que xustificou a súa reproducibilidade e, polo feito da maior pluriverbalidade destes enunciados, multiplicou a aparición de modificacións e variantes. A través deles podemos observar, por exemplo, o teocentrismo e a férrea xerarquía feudal que organizaban a sociedade (ademais de refráns de contido relixioso, aparecen constantemente reis, cabaleiros, fidalgos, ricoshomes, clérigos, monxes, labradores, etc); as diversas actividades humanas e profesións exercidas polo home medieval (labores agrícolas e gandeiros, profesións liberais urbanas que configurarán a pequena burguesía, etc); diferentes tipos humanos, algúns moi estereotipados, e as súas relacións entre eles (zapateiros, ferreiros, costureiros, ladróns, prostitutas, vedoiros ‘vedores’, xudeus, tolos, coxos, avaros); a vestimenta que empregaban (gabáns, toucas, cofias, capas, camisas), as ferramentas domésticas que empregaban normalmente na súa vida cotiá (albardas, arados, artesas, odres, cántaros) os animais que os rodeaban (burros, mulas, galiñas, porcos, vacas, ovellas, lebres, lobos, corvos) ou as prácticas relixiosas que realizaban (festividades, celebracións eucarísticas, peregrinacións e romarías, enlaces matrimoniais). Como veremos, moitos deles parecen circunscribirse a un horizonte xeográfico moi limitado, como os que nos amosan o mundo rural ou o interior da aldea, onde a cidade parece ser o nome abstracto dun mundo afastado e insólito (así, os referidos a faenas agrícolas ou gandeiras, ou os enmarcados na aldea); porén, outros espellan núcleos urbanos consolidados¹², como os que fan referencia ó artesanado ou ás profesións liberais.

Para levar a cabo este intento de aproximación podemos partir, de maneira xeral, de tres métodos de reconstrución da cultura popular e material contida nos diferentes enunciados fraseolóxicos, que son os seguintes:

- 1) En primeiro lugar, mediante a análise do léxico e o referente ou significante lingüístico que contén explícito a paremia que se analice

¹¹ Aínda que xa desde o ano 1230 os reinos de Castela e de León quedaron unidos de maneira definitiva baixo o rei Fernando III o Santo (Riu 1999:340 e ss.), ó longo do presente artigo limitarémonos a citar unicamente esta unidade política como Castela, centrándonos na dominación lingüística do castelán.

¹² Porén cómpre recordar, como anota Riu (1999:294), que unha cidade como Zaragoza, que contaba cunha poboación de algo máis de vinte mil habitantes, débese ter xa como un núcleo urbano considerable.

(véxase Forgas Berdet 1993:36), isto é, o estudo da formulación lingüística que esta recolle de maneira explícita, que podíamos identificar coa “forma”. Así, por exemplo, o refrán *En casa del alboguero todos son albogueros* [296] conservou na súa formulación un termo referido a unha profesión xa desaparecida, como era o fabricante (ou executante) de *albogues*, isto é, un instrumento musical parecido a unha frauta, propio de xograres ou pastores como informan *Covarrubias* e *Autoridades* (s. v. *alboge* e *albogue*). Outro oficio que daquela, coma hoxe, tiña algún peso económico era o da prostitución (a *puta* e o seu parasito *rufián*): *Cuando la puta hila, el rufián devana* (e as súas variantes) e *Todo es menester quanto Marta hila y Pedro deuana* [678]. Para entender estes refráns debemos lembrar que *fiar* e *devanar* son fases sucesivas e previas no proceso de elaboración do pano ou tea e que esta era unha actividade exclusivamente feminina á que as mulleres adultas dedicaban todo o tempo que outros traballos lles permitían estaren sentadas e coas mans libres. O refrán di que, cando a prostituta non ten clientes, o seu proxeneta (*rufián*) tampouco ten ingresos e, nesas circunstancias, ela e mais el vense obrigados a traballar; pero o refrán explícita que el debe participar nun traballo esencialmente feminino, se quere comer: este refrán, ademais de confirmala existencia do rufianismo nesa época, lanza unha mirada degradante sobre a figura parasitaria do rufián e dignificante sobre o traballo feminino da elaboración do pano ou tea. Véxase tamén Calero Fernández (1993:246-47). Mediante este procedemento, podemos rescatar gran número de utensilios, profesións, relacións sociais ou costumes, moitas delas obsoletas ou extintas, que se conservaron atrapadas na verbalización dun enunciado.

- 2) En segundo lugar, a través da significación do refrán, é dicir, do significado –denotativo literal ou translaticio– que o enunciado pretendía dar a entender mediante a súa formulación, vinculado ó pensamento xeral da comunidade (véxase Fernández Sánchez 1990:181-182), que expresa verdades xerais de validez atemporal, crenzas ancestrais ou valores e coñecementos compartidos (Corpas Pastor 1996:160-161); consonte o método anterior, no presente centrámonos no que identificaríamos co “contido”. Por exemplo, algúns refráns deixan albiscar certos sentimentos de desprezo e odio que o pobo podía chegar a ter ás clases altas, ós seus privilexios e ós seus abusos de poder: *De ombre heredado no te veras vengado* [238], *En burla[s] ni en veras con tu señor no partas peras* [301], etc. Outros refráns, como *De hora a hora Dios mejora* [203], *Quien no fábla no le oye Dios* [626], espellan unha sociedade profundamente relixiosa –ou, polo menos, dunha vida intensamente marcada pola relixión–, aínda que se amosa en ocasións irreverente coa xerarquía eclesiástica e os seus apetitos desordenados (*Amor de monjas, fuego de estopas* [52], *El abad donde canta ende yanta* [275], etc). Tamén sería un bo exemplo o refrán *O avn el rabo esta por desollar* [520], que alude, como comenta Corpas Pastor (1996:161), ó antigo oficio dos esfoladores

de animais, dado que se finalizaba polo rabo, e esta era a parte máis ardua da dita ocupación.

- 3) Unha terceira vía de reconstrución pódese realizar mediante as glosas ou comentarios á marxe cos que o compilador¹³ pretendía ilustrar ou comentar a orixe, emprego, contido ou outros aspectos culturais do enunciado glosado. Por exemplo, o mestre Correas, para glosa-lo refrán *El físico de Orgaz que cataua el pulso en el ombro* [285] comenta o emprego, que lle parece arcaico, do vocábulo *físico* e propón a súa substitución por *médico* (véxase Bizzarri 2008:37); desta maneira, o comentario anterior axúdanos a aprehender máis claramente o sentido do refrán, ó informarnos sobre unha denominación obsoleta de quen exercía a profesión médica, como informan *Covarrubias* e *Autoridades* (s. v. *físico*). Tamén a partir de Correas podemos extraer apreciacións sobre a arte da cetrería, cando pretende aclarar-la orixe do refrán *Mas vale paxaro en mano que no bueytre bolando* [419]: “Parece que saliÓ este refrán de la volatería, en que es mejor tenerse el halcón en la mano que soltarle a un buitre y andarle volando, que es mala ave y poderosa a matar el halcón”. Igualmente, Covarrubias (s. v. *repicar*) acompaña a significación do refrán *En saluo esta el que repica* [281] coa explicación de que “en costas de la mar descubren desde las torres cuando hay enemigos, y al punto el que está allí tañe a rebato, y éste no tiene peligro, porque está encastillado en la torre”, referíndose sen dúbida –como comenta Buitrago Jiménez (2008:485) ó explica-la motivación orixinaria da locución oracional *No hay moros en la costa*– ós vixías que se apostaban en atalaias litorais para avisaren da presenza de piratas berberiscos preto da costa.

No presente estudo limitarémonos ó primeiro método, é dicir, a describi-las posibilidades de aproximación á cultura material e popular que quedaron fraguadas nun enunciado fraseolóxico dentro da súa formulación lingüística, empregando para a súa enunciación– sexa cal sexa a súa finalidade enunciativa –o léxico referente á realidade máis próxima e cotiá ó ser humano de finais do medievo. Para articula-lo noso traballo realizamos unha agrupación temática de gran parte dos refráns compilados en diversos tipos de categorías culturais, como son a cultura social, a material e a ambiental, mesmo sendo conscientes das continuas interaccións entre elas, como se pode comprobar coa reaparición dalgúns refráns, que poden integrarse en dúas ou máis categorías. Omitiremos calquera tipo de cuestión relativa ás súas consideracións formais ou lingüísticas¹⁴, para centrarnos nos seus aspectos cognitivos.

¹³ Neste caso, referíndonos a paremiógrafos como Hernán Núñez, Gonzalo Correas, Sebastián de Horozco, o autor anónimo do *Seniloquium* etc, ou a lexicógrafos como Sebastián de Covarrubias.

¹⁴ Como serían a concorrencia de fenómenos rítmico-métricos de rima ou disposicións rítmicas, unha estrutura en maior ou menor medida bimembre, feitos destacables da lingua en diacronía, etc, para o que se pode consulta-lo estudo previo da edición de Bizzarri (Santillana 1995:1-46), ademais dos estudos de Lázaro Carreter (1980), Hernando Cuadrado (1997), Anscombre (1999) e diversos traballos que García-Page Sánchez dedica ó tema: (1990a), (1990b), (1992), (1993) e (1997).

3.1. Para comeza-lo noso breve percorrido debemos ter en mente unha sociedade medieval caracterizada por unha concepción do mundo e das relacións humanas fundamentalmente teocéntrica. Como resume Riu (1999:314; 499-500), en abolindo o concilio de Burgos o rito visigótico-mozárabe en 1080, conseguiuase a unidade de rito con Roma, vivindo a Igrexa hispana, a partir de comezos do século XIII, un período de esplendor, para entrar rapidamente nunha época de profunda crise. Así, Bizarri, na súa edición de RVF (Santillana 1995:158) chega a contabilizar 18 concorrencias do substantivo “Dios”, entre as que atopamos:

A quien Dios bien quiere la casa le sabe. [79]
De hora a hora Dios mejora. [203]
Los dichos en las gentes [y] los fechos en Dios. [386]
Mas vale traque que Dios vos salue. [431]
Quien no habla no le oye Dios. [626]

De maneira xeral, estes refráns normalmente presentan un Deus xusto e bondadoso, distribuidor de galardóns ós homes que realizan boas accións e favorecedor dos que o merezan; estes refráns incitan á piedade e á relixión¹⁵. Desta maneira, a maioría destes enunciados son encadrables nas categorías temáticas que estableceron Ferro Ruibal (1997) e Calero Fernández (1998) para clasifica-la paremioloxía referente a Deus (“Deus é bondadoso”, “Deus é xeneroso”, “Deus cóidanos e protéxenos”, “Deus premia e castiga”, etc).

Ademais, unha parte considerable da xerarquía eclesiástica (como abades, bispos, monxas, frades e priores) protagoniza un gran número de refráns:

A mal abad, mal monazillo. [27]
Adelante es la casa del abad. [66]
Abad y ballestero. [74]
Obispo por obispo, sealo don Domingo. [525]
Otro abad ay muerto sin el del puerto. [526]

entre os que non é difícil atopar alusións irónicas á vida licenciosa do clero ([53]), á gula e á afección á comida por parte dos relixiosos ([275], [676]), e desacralizacións e irreverencias en xeral ([425], [716]):

Amor de monjas, fuego de estopas. [52]
El abad donde canta ende yanta. [275]
Mas valen coçes de monje que falagos de escudero. [425]
Tanto monta como meaja en capilla de frayle. [676]
Xo, cagara el prior. [716]

Tal como observa Bernal Rodríguez no estudo introdutorio da súa edición da *Philosophía vulgar* (2005: XXIII-XXIV) e nas glosas dalgúns dos refráns alí compilados, a condición privilexiada do clérigo e as súas boas condicións de vida non pasaban inadvertidas para o pobo, feito que reflicten estes refráns ó critica-la abundancia de

¹⁵ Tal e como se desprende dalgunhas das glosas coas que Correias pretende ilustrar algúns dos seus refráns; por exemplo, o caso de *A quien Dios bien quiere la casa le sabe* [79] (Correias núms. 846, 855 e 856): “Porque Dios lo sabe todo; quiere decir que no le visita Dios ni en uno ni en otro, porque no le halla digno; al bueno, sí”.

bens na que vivían os clérigos, a soberbia dos altos cargos eclesiásticos e os seus comportamentos luxuriosos e interesados, non sempre axustados ás normas de exemplaridade e moralidade que lles correspondía observar.

Atopamos tamén alusións ó demo (en dous refráns parcialmente traducidos do galego: [42] e [514]) ou ós demos ([49], [227b]), e a preceptos relixiosos como o xaxún ([178], [276], [420]), á penitencia ([659]) ou á asistencia á celebración eucarística ([420], [251], [291], [603]):

Ayunas gallego a pesar de o demo. [42]¹⁶
O demo a los suyos quiere. [514]
Andar, diablos, tras aquel finado, que no [nos] mando nada. [49]
Dineros y diablos no se pueden encobrir. [227b]
El diablo no es puerco [y] gruñe. [257]
¿Con quien lo aueys, Quaresma? Con quien no vos ayunara. [178]
El harto, del ayuno no tiene cuidado ninguno. [276]
Mas vale yr fartos a missa que ayunos a bisperas. [420]
Sobre cuernos penitencia. [659]
El lobo faze entre semana por que el domingo no va a missa. [251]
En ora buena Antona fuestes a missa, venistes a nona. [291]
Quien con cuñados va la yglesia sin parientes sale della. [603]

A través dos refráns podemos enxergar, tamén, as diversas festividades relixiosas que enmarcaban a vida común, como a Pascua –época de amores e de citas amorosas, como nos informa Correas– en [408] e [112], a penosa Coresma ([442]), o tradicional aguinaldo do Nadal ([195]), romarías e peregrinacións ([575], [628], [144]), vodas ([465]), o día de San Xoán ([664]) ou de San Martiño ([529]), etc, ou oímo-lo repenique das campás([174]):

Buenas son mangas despues de Pascua. [112]
La Pascua del aldeano: la barua fecha y el tejuelo en la mano. [408]
Mas pobre esto que puta en Quaresma. [442]
De casa de ruyñ nunca buen aguinaldo. [195]
Camino de Santiago, tanto anda el coxo como el sano. [144]
Mal aya romero que dize mal de su bordon. [448]
Quien enferma y sana romeria es que anda. [575]
Romero hito saca çatico. [628]
No ay boda syn tornaboda. [465]
Sant Juan es venido, mal aya quien bien nos fizo. [664]
Para cada puerco ay su Sant Martin. [529]
Canpanillas de Toledo, oygo vos y no vos veo. [174]

A pesar desta presenza constante da relixión, hai lugar tamén para as supersticións populares, e atopamos refráns referidos ás adiviñas ([711]), á fada particular do

¹⁶ Os orixinais galegos son o dialoxismo *-Xexúas, galego? -A pesar do demo!* e mailo refrán *O demo ós seus quere*. Nótese que, se en galego a forma *demo* é case exclusiva, o portugués sempre preferiu a variante *Demónio* (coma o castelán) ou, mellor aínda, "*Diabo*" (semellante ó castelán *Diablo*, o fr. *Diable* e o italiano *Diavolo*). Eses refráns son, logo, estritamente galegos.

individuo ([142], [158]) que predetermina a vida do ser humano ([363], [365], [537], [580]):

Ueo mal, no se que me diga: assi dezia la mal adeuina. [711]
Cada vno con su ventura. [142]
Comer verdura y echar mala ventura. [158]
Hadas malas [y] coraçon ancho. [363]
Hadas malas me fizieron negra, que yo blanca era. [365]
Poco qued[a] de las hadas malas. [537]
Quien hadas malas tiene en cuna o las pierde tarde o nunca. [580]

3.2. En RVF tamén podemos advertir distintos tipos de relacións sociais entre persoas no período tardomedieval. Para empezar, un considerable número de refráns constitúe un reflexo do sistema feudal dos distintos reinos cristiáns peninsulares (véxase Riu 1999:271-84), das complexas relacións de vasalaxe e das mutuas prestacións político-militares entre señores e vasalos, como a protección e cesión de terreos (feudos) e a prestación militar e a axuda financeira, mesmo tendo en conta o carácter especial do sistema feudal dos reinos hispánicos de Aragón, Navarra, Castela e León¹⁷. Desta maneira, amosan unha xerarquía social organizada en estamentos sociais: a nobreza (*bellatores*), o clericato (*oratores*) e os traballadores. Por enriba deles está a figura do rei, máxima autoridade política e xudicial. Estes refráns manifestan con diversos matices a autoridade real do monarca, as relacións entre señores e servos, aparecendo os diferentes tipos da estratificación social tales como cabaleiros, escudeiros, amos, viláns ricos, labradores, etc

Alla van leyes do quieren reyes. [81]
El rey va do puede [y] no do quiere. [296]
Biua el rey, daca la capa. [129]
Mata, que el rey perdona. [434]
Todo es dicha comer en palacio. [684]
Mas valen migajas de rey que çatico de cauallero. [429]
A escudero pobre, rapaz adeuino. [6]
Tan bueno es Pedro como su amo. [689]

Se ben é certo que algúns reflicten certa condescendencia co poderoso ([320], [640]), son numerosos os que constitúen unha forte crítica social, concentrada nos estamentos superiores ([81], [238], etc) e nos novos ricos, os viláns enriquecidos¹⁸ ([466], [573]):

Donde no esta su dueño esta su duelo. [210]
En lugar de señorío no hagas tu nido. [313]
Faz lo que te manda tu señor y posate con el a la mesa. [320]
Sirue a señor noble, avnque sea pobre. [640]
De ombre heredado no te veras vengado. [238]
Dueños dan [y] sieruos lloran. [214]

¹⁷ Recordemos a coñecida afirmación do historiador Sánchez Albornoz, que consideraba Castela como un illote de homes libres fronte á Europa feudal.

¹⁸ Orixinados fundamentalmente, como analiza Riu (1999:287-288), pola doazón e repoboación de terras castelán-leonesas ó longo do val do Douro.

En burla[s] ni en veras con tu señor no partas peras. [301]
Ni siruas a quien siruio, ni pidas a quien pidio. [466]
Quando el villano esta rico ni tiene pariente ni amigo. [573]
Uno piensa el vayo y otro el que lo ensylla. [699]

Como podemos observar nos refráns anteriores, parece que o home tardomedieval tiña unha concepción nítida da forte xerarquización social e dos poderes das clases dominantes fronte ás esferas sociais inferiores; a acritude, cando se dá, é claramente manifesta nos casos de medrío social e económico do novo rico, do vilán enriquecido. Normalmente, esta crítica social desemboca, sen orientala a unha figura social concreta, nunha invectiva contra as propiedades do diñeiro ([539], [625]), en ocasións estremecedora ([401]):

Por el dinero bayla el perro. [539]
Quien dinero tiene alcanza lo que quiere. [625]
La pobreza es [escala] del infierno. [401]

Pola contra, moitos dos refráns amósannos as relacións entre iguais, en concreto, entre o pobo. Podemos observar, así, os tratos entre aldeáns compadres ([14], [207], etc), ou consellos para o casamento ([20], [209]):

Al buen conpañon, buena conpañia. [14]
Del pan de tu compadre buen çatico al ahijado. [207]
De compadre a compadre chinche en el ojo. [222]
Comadre andariega donde vo alla vos hallo. [161]
Mal me quieren mis comadres por que digo las verdades. [410]
Antes que te cases cata que fazes, que no es ñudo que assi desates. [20]
De la mala muger te guarda y de la buena no fies nada. [209]

Dentro destas relacións entre iguais, tamén podemos observa-las complicadas relacións co veciño, algunhas veces positivas ([165], [590], [696], etc) aínda que outras desprendan certa desconfianza ([199], [248], [712], etc):

Cierra tu puerta y alaba a tu vezino. [165]
Quien ha buen vezino, ha buen maytino. [590]
Uezinas a vezinas a las vezes se dan harinas. [696]
No ay reyna syn su vezina. [473]
Quando touieres vn mal vezino, no ruegues que se te vaya [porque] no venga otro peor. [593]
El que no tiene casa de suyo en cada barrio es vezino. [314]
Duerme con tu enemigo y no con tu [vezino]. [199]
El mal vezino vee lo que entra [y] no lo que sale. [248]
Mal que no te sabe tu vezino, ganancia te es. [438]
Uezina mala haze a su vezina con alhaja. [712]
Quien solo come su gallo, solo ensylle su caballo. [595]
Fue a mi vezina [y] avergoçeme; bolvi a mi casa [y] consoleme. [333]

Dos refráns anteriores despréndense os tratos de igual a igual, a camaradería entre os compoñentes da mesma clase social –a máis humilde– (como en [14], [207], [222] ou [410]), as recomendacións éticas e normas de comportamento ante o semellante ([165],

[696], [199], [248], etc) e ante a toma de esposa –non exento de misoxinia– ([20] e [209]).

Outros moitos baséanse nas relacións familiares e grazas a eles podemos ser testemuñas dos enredos da vida doméstica do mundo baixomedieval. Estes refráns poñen de manifesto as relacións conxugais ([95], [452], [271]), –algúns deles maliciosos ([478], [574], [356]), onde sobrevoa o adulterio ou unha feroz misoxinia ([209], [374]):

A cabo de çiento años, marido, soy[s] zarco. [95]
¡Hablando [y] andando, marido, a la horca! [356]
No creays marido lo que vierdes, sino lo que yo os dixere. [478]
Marido, lleuad el artesa y yo el çedaço, que me pesa como el diablo. [452]
Pense que no tenia marido y comime la olla. [559]
¿Que placer de marido? La çera ardida y el biuo. [574]
¿Donde eres ombre? Del aldea de mi muger. [234]
En casa del mezquino mas manda la muger que el marido. [271]
De la mala muger te guarda y de la buena no fies nada. [209]
La muger [y] la gallina por andar se pierde[n] ayna. [374]

Boa parte deles empregan para a súa formulación lingüística –sexa cal sexa a súa intención enunciativa– a realidade inmediatamente circundante, como son os distintos membros familiares:

¿De que murio mi padre? De achaque. [231]
Fijo eres [y] padre seras: qual fizieres, tal avras. [323]
Halle quien lo demandasse a mi madre y no quien lo diesse a mi padre. [367]
Bien cuenta la madre, mejor cuenta el ynfante. [134]
Castigame mi madre, y yo tronpogelas. [166]
A mi fijo loçano no me lo çerquen quatro. [33]
Bien se que me tengo en mi fija Marihuela. [139]
Fijo no auemos y nombre le ponemos. [317]
Fijo ageno: metelo por la manga [y] saldrá al seno. [321]
Lleuar mala noche [y] parir fija. [380]
Llorarte he abuelo agora que [no] puedo. [398]
Mas çerca tengo mis dientes que mis parientes. [456]
Cuando el villano esta rico ni tiene pariente ni amigo. [573]
Quien con cuñados va a la yglesia sin parientes sale della. [603]
Quien ha mal diente, ha mal pariente. [618]

Mentres que algúns revelan as actividades domésticas ás que quedaban reducidas as mulleres ([384], [407]), atopamos outros nos que se poden rexistrar temas que nos poden resultarnos tan actuais coma a arrogante concepción das madrastas ([449], [583]), as difíciles relacións cos sogros ([77], [98] [666]) ou os enfrontamentos do testamento e a herdanza ([127], [428]):

La muger que poco vela tarde faze luenga tela. [384]
Las manos en la rueca [y] los ojos [en] la puerta. [407]
Madrastra, el nombre le abasta. [449]

Quien no cree a buena madre crea a mala madrastra. [583]
Avnque mi suegro sea bueno, no quiero perro con çençerro. [77]
Suegra, ni de barro buena. [666]
¿Como se entiende? Como ruyñ en casa de suegro. [177]
A vos lo digo nuera, entendeldo vos mi suegra. [98]
Haxa la enlodada: ni biuda ni casada. [360]
Buena olla y mal testamento. [127]
Mete el gallo en tu muladar y saldra heredero. [428]

Por outro lado, algúns refráns evidencian a complicada relación do home medieval castelán co diferente: móstrannos a difícil convivencia das tres culturas e espellan a desconfianza ante a cultura descoñecida, é dicir, a de xudeus e árabes. A poboación xudía habitaba barrios separados e exercían a medicina ou dedicábanse ó comercio ou ó préstamo, actividades económicas que lles reportaban considerables beneficios e que motivaba a animadversión dos cristiáns (véxase Riu 1999:321). Esta xenreira concrétese nunha visión xeralmente pexorativa do pobo xudeu ([373], [397]), chamando á desconfianza pola práctica da usura ([62]), ademais de amosar un lixeiro coñecemento das súas prácticas relixiosas e do seu modo de vida (sobre todo, da festa do Sabbat: [105], [283], [371]):

Judio haz tahabula, sy no perdid[o] has la mula. [373]
La labor de la judia: afanar de noche [y] folgar de dia. [397]
Al judio dalde vn palmo y tomara quatro. [62]
Achacoso como judio en viernes. [105]
El judio por medrar y el sabado a la puerta. [283]
Judio toma buen sabado [y] no quiere gallina furtada. [371]

Unha aversión semellante á dos xudeus era a sentida polos habitantes dos reinos cristiáns peninsulares cara á poboación que profesaba a relixión islámica, tanto a que residía en al-Ándalus como a que habitaba nos reinos cristiáns (mudéxares e muladí), sobre todo durante a baixa Idade Media, época de claro predominio cristián, xa que trala derrota almohade das Navas de Tolosa en 1212, o territorio andalusí foise reducindo progresivamente ata consolidarse o reino nazarí de Granada, ultimo reino islámico peninsular (véxase Riu 1999:523 ss.). A desconfianza e a degradación do conxunto islámico é xeneralizada ([265], [307]), en ocasións herdeira da memoria das cruzadas e das loitas seculares ([341], [450]). Porén, chama a atención a presenza de antropónimos árabes ou mozárabes (Haxa, Maçote, etc), tal vez debida ó trato cotián e natural entre ámbalas culturas:

En casa del moro no fables algarauia. [265]
En vino ni en moro no pongas tu tesoro. [307]
Guay de ti Iherusalem que estas en poder de moros. [341]
Mientras mas moros mas ganancia. [450]
Horro Mahoma: çient años por servir. [361]
Haxa no tiene que comer [y] combida huespedes. [349]
[Hazelo] Haxa [y] açotan a Maçote. [355]
¿De donde a donde Haxa con aluanega? [242]
Haxa la enlodada: ni biuda ni casada. [360]

3.3. Do conxunto de refráns analizado despréndense algunhas das diversas ocupacións e oficios que desempeñaba o home castelán medieval, reflectindo na súa formulación, en moitos casos, os tópicos e prexuízos que normalmente se lles atribuían. Destacan os referentes ó artesanado nos núcleos urbanos (como analiza Riu 1999:487), tales como ferreiros, zapateiros, muiñeiros, costureiros, etc, que comezan a unirse e a organizarse en corporacións gremiais, á parte de pousadeiros, barbeiros, médicos e outros, algúns deles conformarían a pequena burguesía emerxente:

A rio buelto ganancia de pescadores. [82]
Pescador de anzuelo a su casa va con duelo. [561]
Barbero: loco o parlero. [108]
De al me vengaue Dios que del pastor agua [y] nieue. [228]
Por mas que me digades, mi marido es el pastor. [560]
Fazeys la cuenta sin la huespeda. [332]
Buena prenda tiene la hornera. [133]
Tornaos a vuestro menester, que çapatero solia des ser. [691]
El perro del ortelano: ni come las verças ni las dexa comer. [261]
Entre dos amigos: vn notario [y] dos testigos. [273]
En casa del herrero cochillo mangorrero. [278]
El físico de Orgaz que cataua el pulso en el ombro. [285]
Miedo guarda viña que no viñadero. [435]
Por demas es la citola en el molino, si el molinero es sordo. [531]
Ese pierde feria el que no tiene que venda. [304]

Moitas destas profesións desapareceron hoxe en día (balesteiros, albardeiros, *cosarios*, odreiros, *albogueros*, *gritaderas*, etc) ou cambiaron a súa denominación (alfaiate por xastre):

Ballestero [que mal] tira presta tien la mentira. [117]
Ballestero tuerto: quebralde el ojo, cataldo moerto. [134b]
Ballestero malo a los suyos tira. [111]
Alegrías alba[r]deros que el valago se arde. [29]
De cosario a cosario no se pierden sino los barriles. [232]
Eso me da odrero que baruero. [252]
En casa del alboguero todos son albogueros. [269]
Hallado aueys la gritadera. [351]
¿Donde venis, Rascada? D'casa del rabadan de mi cuñada. [190]
Fizeme albardan [y] comime el pan. [318]
El alfayate del cantillo fazia la costura de balde [y] ponía el filo. [280]

Tamén aparecen determinadas profesións marxinais ou estigmatizadas socialmente (coma os casos do ladrón, a prostituta ou a alcaiota¹⁹); á parte doutras profesións reservadas ás mulleres (véxase Riu 1999:456; 507), como fiadeira ou ama de cría,

¹⁹ Probablemente, estas dúas últimas profesións sexan as que máis interese poden espertar na reconstrución sociolóxica na actualidade; para unha análise con maior profundidade, véxase o estudo de Calero Fernández (1993) sobre as figuras da prostituta e a alcaiota no refraneiro español. Por outro lado, a mesma autora (1991) analiza o refraneiro que inclúe profesións e oficios que eran considerados propios de mulleres.

ademais de carpideira (*supra*, [351]) e adiviña; refráns que empregan normalmente tales oficios cun sentido pexorativo na súa formulación:

Pelean los ladrones y descubrense los hurtos. [528]
Por vn ladron pierden çiento meson. [546]
Ladron [y] boz mayor. [390]
A dineros tomados, braços quebrados. [8]
Fabla Marta, responde Justa: vna puta a otra busca. [327]
Mas pobre esto que puta en Quaresma. [442]
Ni de estopa buena camisa, ni de puta buena amiga. [468]
Putas y tuertos, todos somos bueltos. [556]
No ay espada syn vuelta, ni puta syn alcahueta. [479]
Tanto se da por mi como las putas por Apariçio. [672]
Ama sodes, ama, mientras el niño mama. [64]
Dueña que mucho mira poco fila. [237]
Todo es menester quanto Marta hila y Pedro deuana. [678]

Por outro lado, atopamos un refrán que se fai eco da atribución do salario ([510]), e incluso outro deixa claro o fin da xornada laboral ([660]):

Obra fecha, dinero espera. [510]
Sol puesto, obrero suelto. [660]

3.4. Nos refráns que integran RVF é posible atopar gran variedade de tipos humanos. Así comprobamos que polo noso refraneiro pasean todo tipo de personaxes prototípicos, física e moralmente, tales como bebedores, tolos, cornudos, coxos, tiñosos, beatas, calvos, tortos, cobizosos, etc. Trátase, en boa medida, de estereotipos configurados pola mentalidade popular (estritamente relacionados en ocasións co apartado anterior no que analizabámo-las profesións), ós que se lles atribuíron trazos arquetípicos que perduraron durante séculos²⁰:

¡Que tacha beuer con borracha! [587]
So mala capa yaze buen bebedor. [648]
Avnque el dezidor sea loco, el escuchador sea cuerdo. [76]
El loco do falla vn dinero busca otro. [282]
Mas sabe el loco en su fazienda que el cuerdo en el ajena. [422]
Otro loco ay en el baño. [505]
Quien de locura enferma, tarde sana. [596]
Uayase Mocho para cornudo. [714]
Yo a vos por onrrar y vos a mi por encornudar. [722]
Camino de Santiago, tanto anda el coxo como el sano. [144]
Cuando del coxo de amor muere, ¿que fara el que andar puede? [616]
Dixo el tiñoso al peyne: esto era lo que no aviamos menester. [218]

²⁰ Por exemplo, desta maneira estes mesmos personaxes poboan e son branco de gran parte da literatura satírica aurisecular castelá; recordemos como mostra, as tan coñecidas composicións satírico-burlescas de Quevedo nas que apunta contra os anteriores prototipos, tratándose, na maioría dos casos, de personaxes estereotipados pola tradición. Por outra parte, contamos cun interesante estudo de Combet (1971) sobre a sociedade aurisecular, a súa xerarquización e tipos sociais a través do refraneiro de Correas, no que se recolle parte dos refráns anteriores.

Sea, que el tiñoso por pez verna. [639]
Beata con deuoción: tocas baxas [y] el rabo ladron. [119]
¿Como te feziste caluo? Pelo a pelo pelando. [151]
Caluo verna que caluo vengara. [155]
Mas vale tuerto que çiego. [432]
El cobdiçioso [y] el reboltoso presto se avienen. [297]
El debdor no se muera, que la debda pagarse ha. [245]

3.5. Unha cantidade considerable de refráns amósanos os seres vivos que rodeaban o ser humano do baixo medievo, especies animais que podían resultar tanto beneficiosas como molestas, daniñas ou perigosas. Entre as primeiras atopamos animais domésticos e de compañía, como cans e gatos, ademais dos que reportaban algún tipo de beneficio económico, como as distintas bestas de labranza, tiro e carga e as aves de curral:

A otro perro con ese hueso. [34]
Can con rauia a su dueño muerde. [154]
Ladreme el perro y no me muerda. [375]
Quien quiere a Beltran, bien quiere a su can. [610]
Uidose el perro en bragas de çerro. [707]
A la lengua toma el galgo a la liebre. [51]
Buen amigo es el gato si no que rascaña. [115]
Gato maullador: nunca buen caçador. [335]
Mandan al gato [y] el gato manda a su rabo. [430]
Sardina que gato lieua galduda va. [646]
Cada gallo en su muladar. [157]
Erguido como gallo de cortijo. [298]
Aldeana es la gallina [y] comela el de Sevilla. [40]
Biua la gallina con su pepita. [128]
Holgar gallinas, que muerto es el gallo. [350]
La mujer [y] la gallina por andar se pierde[n] ayna. [374]
Los pollos de Marta piden pan y danles agua. [381]

Ós anteriores teríámoslles que engadi-las recorrentes referencias ós distintos tipos de gando vacún, ovino, porcino e cabalar. A aparición constante destes animais na masa paremiolóxica do noso corpus parece evidenciar o gran peso que tiñan na economía, o que nos amosa a intensa actividade pecuaria que despegou a partir do século XI, tanto nos reinos cristiáns coma en al-Ándalus²¹, como anota Riu (1999:285-86):

A do yra el buey que no are. [75]
A buey viejo, çençerro nueuo. [83]
Buey suelto bien se lame. [116]
Pelean los toros y mal para las ramas. [550]
Mata vacas [y] carneros, [y] dame vn cornado de bofes. [457]
Cuando te dieren la vaquilla, acorre con la soguilla. [600]

²¹ Ademais contamos con diversos estudos que analizan a presenza do mundo equino no conxunto paremiolóxico na antigüidade clásica (Cascajero 1999 e Cantera 2006) e no refraneiro inglés (Márquez 1994). Para o refraneiro galego pode verse Groba (2010, 317-372) e tamén a análise dese corpus que fai neste mesmo número de *Cadernos de Fraseoloxía Galega* (páxs. 149-176).

Quando cae la vaca aguzan los cuchillos. [604]
Bezerrilla mansa mama a su madre y al agena. [140]
Oveja que bala, bocado pierde. [522]
Cabra va por viña, qual madre tal fija. [164]
Mal se cubre la cabra con el rabo. [426]
A cauallo comedor, cabestro corto. [5]
Mas quiero asno que me lieue que cauallo que me derrueque. [423]
O me daras la yegua o te matare el potro. [524]
Uno piensa el vayo y otro el que lo ensylla. [699]
Hallado ha Sanch[o] su roçin. [353]
Asno malo cabe casa aguija. [47]
Dixo el asno al mulo: tirate alla orejudo. [208]
Mula blanca o vieja o manca. [418]
Si el juramento es por nos, la burra es nuestra. [651]
Bien sabe el asno en cuya casa rebuzna. [134a]
De rabo de puerco nunca buen virote. [215]
El diablo no es puerco [y] gruñe. [257]
Onbres con frio y cochinos fazen grand roydo. [521]

Entre os animais prexudiciais poderíamos destaca-la constante ameaza para o gando que representan o lobo e o raposo, a perigosidade da serpe ou a molesta presenza das chinchas, piollos e moscas:

Asno de muchos, lobos lo comen. [54]
Arremetiose Morilla y comieronla lobos. [63]
Burla burlando, base el lobo al asno. [137]
Ducha es la loba de la sogá. [241]
El lobo faze entre semana por que el domingo no va a missa. [251]
Zorros en zorrera, el humo los echa fuera. [724]
Zorrilla que mucho tarda, caça aguarda. [725]
Con agena mano saca la culebra del forado. [145]
De conpadre a conpadre chinche en el ojo. [222]
Assi se mete como piojo en costura. [72]
En boca çerrada no entra moxca. [268]

E non falta a alusión erudita ó león

No es tan brauo el leon como lo pintan [472]

Moitos destes animais teñen motivada a súa aparición nunha base metafórica que a mentalidade medieval lle atribuía a cada animal: a astucia ó raposo e ó lobo; a voracidade ó lobo; a braveza e forza ó león e ó touro; a mansedume á ovella e ó boi; etc. Outros orixínanse ó enfatiza-lo trazo distintivo polo que destacaba cada animal: a velocidade da lebre ou a cor negra do corvo:

Burla burlando, base el lobo al asno. [137]
De lo contado come el lobo. [193]
Del lobo vn pelo y ese de la frente. [216]
Quien al lobo embia, carne espera. [564]
Zorrilla que mucho tarda, caça aguarda. [725]

El lobo y la [golpeja] todos son de vna conseja. [312]
Caldo de raposa: esta frio y quema. [176]
Asno de muchos, lobos lo comen. [54]
Arremetiose Morilla y comieronla lobos. [63]
No es tan brauo el leon como lo pintan. [472]
Pelean los toros y mal para las ramas. [550]
Oveja que bala, bocado pierde. [522]
El poluo de la oveja alcohol es para el lobo. [243]
A la lengua toma el galgo a la liebre. [51]
Bau que corre mas que liebre. [138]
Yo a buenas y vos a malas, no puede ser mas negro el cueruo que sus alas. [718]

3.6. A partir de algo cotián como a súa vestimenta, un pobo pode chegar a confeccionar gran cantidade de refráns para poder expresar unha ampla gama de significados metafóricos e translaticios, como podemos comprobar, por exemplo, no estudo de Biosca e Ripollés (1998) sobre as pezas de vestir na fraseoloxía catalá. O léxico sobre a indumentaria inserto no material paremiolóxico de RVF pódenos facilitar, igualmente, unha breve ollada á vestimenta medieval. Podemos atopar, desta maneira, diferentes tipos de pezas de vestir, tales como abrigos, camisas, togas, calzado, capas, bolsas de coiro para garda-lo diñeiro, etc:

A buey viejo no cates abrigo. [1]
Bolsa syn dinero digole cuero. [121]
Dos amigos de vna bolsa: el vno canta y el otro llora. [200]
Ni de estopa buena camisa, ni de puta buena amiga. [468]
Beata con deuoçion: tocas baxas [y] el rabo ladron. [119]
En cabeza loca no se tiene toca. [311]
La muger loca por los cabos merca la toca. [376]
Cada ruyñ çapato de lazo. [173]
Çapato roto o sano mas vale en el pie que en la mano. [180]
Botas y gauan encubren mucho mal. [120]
Por deseo de çuecos mety el pie en vn cantaro. [557]
Ronron, tras la capa te ando. [638]
So mala capa yaze buen beuedor. [648]
Uaste feria y yo sin capa. [702]
Biua el rey, daca la capa. [129]

Algunhas destas pezas xa non se usan na actualidade ou o seu uso entrou en franco retroceso (como gabáns, carapuchas, calzas, *albanegas*, etc), engrosando o número de refráns que conservan no seu enunciado verdadeiros arcaísmos léxicos²² referentes a obxectos obsoletos e desusados ós que antes fixemos referencia:

¿De donde a donde Haxa con aluanega? [242]

²² Recordemos que Anscombe di que unha das características que se ofrecen normalmente do refrán é que no enunciado deste “han sido depositados objetos y costumbres pasados” (Anscombe 1999:25).

Por si o por no, marido señor, poneos vuestro capirote. [536]

Yo le digo que se vaya y el descalçase las bragas. [720]

Outros refráns non fan referencia a pezas de roupa específicas, senón a materiais como as teas para confecciona-la vestimenta ([36]) ou a outros utensilios para a hixiene persoal ([218]), ademais de distintos complementos ornamentais como aneis ou alfaías ([509], [649], [712]):

Adoba tu paño, y pasaras tu año. [36]

Dixo el tiñoso al peine: esto era lo que no aviamos menester. [218]

Onrra syn prouecho, anillo en el dedo. [509]

Sy se perdieron los anillos, aqui quedaron los dedillos. [649]

Uezina mala haze a su vezina con alhaja. [712]

3.7. No noso corpus textual documéntase diverso enxoval doméstico característico do medievo. Desta maneira, na enunciación destes refráns atopamos utensilios para actividades caseiras como o fiado (fusos, rocas, madeixas, alfinetes) ou utensilios de cociña e outros obxectos para a manipulación de alimentos (coitelos, mazos, farneiros, artesas, borteis, olas, caldeiras, etc):

Guay del huso quando la barua no anda de suso. [340]

Rehilar tortero, que el huso es de madero. [632]

Las manos en la rueca [y] los ojos [en] la puerta. [407]

Assi se consuela quien sus madexas quema. [90]

Guay de gachas: a tal hora comidas con punta de alfilel. [337]

En casa del herrero cochillo mangorrero. [278]

Corta maço, que de fierro eres. [169]

Agua coje por farnero²³ quien cree de lijero. [37]

Marido, lleuad el artesa y yo el çedaço, que pesa como el diablo. [452]

Al hombre pobre, taça de plata [y] olla de cobre. [73]

Buena olla y mal testamento. [127]

Ollilla que mucho hierue sabor pierde. [517]

Si [se] quebro la olla. Sino he aqui los caxcos. [663]

Dixo la sarten a la caldera: tirate alla culnegra. [213]

El viejo y el horno por la boca se escallentan. [263]

Ademais rexistran instrumentos de labranza e utensilios de uso agrícola ([56], [70], etc) ou aparellos para a caza e a pesca ([45], [150], [215]), ademais de cántaras para o transporte de líquidos e mercadorías ([101], [61], [141], etc):

Assi se sacude como granizo [de] albarda. [56]

A la vejez alad[a]res de pez. [70]

A buey viejo, çençerro nuevo. [83]

Quien bueyes ha menos, çençerros se le antojan. [570]

²³ A palabra *farnero*, segundo o *Nuevo Tesoro Lexicográfico de la Lengua Española*, con este significado aparece por primeira vez recollida no dicionario de Salvá (1846), remitindo á forma *harnero*. Con tal forma, xa se recolle no *Vocabulario* de Nebrija (1495), que lle dá o valor de *cribrum*. Podería ser equivalente da locución galega *coller auga cun cribo* "realizar unha acción inútil", porque o cribo non garda líquidos.

Ajonje, dixo Luzia al odre. [45]
Cedaçuelo nueuo tres días en estaca. [150]
De rabo de puerco nunca buen virote. [215]
Achaque al odre que sabe a la pez. [101]
Al lauar de los çestos faremos la cuenta. [61]
Cantarillo que muchas vezes va a la fuente o dexa el asa o la fruenta. [141]
Cobdiçia mala saco rompe. [146]
De cosario a cosario no se pierden sino los barriles. [232]

Entre os obxectos destinados ó lecer, chama a atención un conxunto de refráns que fan mención de diversos instrumentos musicais (como cítolas, zanfonas, pandeiros, *albugues*, etc):

Ayna faremos nada syn vn pandero. [102]
En casa del alboguero todos son albogueros. [269]
En manos esta el pandero de quien lo sabra tañer. [299]
Lo que dize el pandero todo es vero. [392]
Por demas esta la citola en el molino, si el molinero es sordo. [531]
Uiejo es el alcaçer para fazer çampoñas. [708]

A presenza –e riqueza– deste tipo de léxico nestes refráns é testemuña da importancia concedida á música e á súa execución na vida cotiá da baixa Idade Media, como se desprende do estudo de Fasla (1998), centrado nos termos musicais no refraneiro español tardomedieval.

3.8. Por outra parte, un considerable número de refráns fan referencia ós aspectos alimenticios e gastronómicos da época. O pan –e, por ende, a súa materia prima, a fariña– constitúe a base alimenticia: moitos son os refráns referidos ó pan como alimento indispensable, do que é posible apreciar diferentes calidades ([50], [585], [549]). O viño tamén está presente en diversos refráns:

Agua tras harina va. [103]
Der[r]amadora de la harina, allegadora de la çeniza. [205]
Mollina en la casa que no ay farina. [433]
Uezinas a vezinas a las vezes se dan harinas. [696]
A pan duro, diente agudo. [3]
A pan de quinze días, hambre de tres semanas. [23]
A mengua de pan, buenas son tortas. [48]
A mal venta, pan pintado. [50]
A poco pan, tomar primero. [67]
Bocado de mal pan: no lo comas ni lo des a tu can. [132]
Del pan de tu compadre buen çatico al ahijado. [207]
El pan comido, la compañía desfecha. [286]
Llueua o no llueua, pan ay en Orihuela. [404]
Pedaço de pan de çenteno: primero en el cuerpo que en el [suelo]. [549]
Quien no quiere pan de trigo comalo de çeuada. [585]
Tanto pan como queso. [675]
Todos los duelos con pan son buenos. [686]
En la mesa del rey cabe vn panzillo. [277]

Dineros en manga, tanto vino como agua. [226]

En vino ni en moro no pongas tu tesoro. [307]

Suelas y vino andan camino. [657]

Outros alimentos e comidas que satisfacían o apetito medieval, tal e como se desprende do noso corpus, son a carne de porco ou de ave, o peixe, gran diversidade de froitos, verduras e hortalizas, etc, que relacionan, en ocasións, estes alimentos coas esferas de menor extracción social ([633], [416]), ou que se erguen como prototipo da insignificancia e humildade ([59], [122]):

A do pensays que ay toçinos, no ay estacas. [17]

A mengua de carne buenos son pollos con toçino. [106]

Tribulaçion, hermanos, entre dos, tres pollos. [685]

Echa otra sardina que otro ruyñ viene. [303]

Quien peçes quiere el rabo se remoje. [589]

Manos duchas comen truchas. [447]

Reuanete y queso tienen la corte en peso. [633]

Gracias a Gerena que lleua las mançanas o cales. [345]

Al ombre harto las çeresas le amargan. [59]

Blanca con frio no vale vn figo. [122]

Poco por vuas quando no las ay. [533]

Comer vua y cagar razimo. [167]

Mas quiero cardos en paz que no salsa agraz. [416]

Sabeldo coles que espinacas ay en la olla. [647]

El perro del ortelano: ni come las verças ni las dexa comer. [261]

Regostose la viaje: a los bledos ni dexo verdes ni secos. [627]

Tamén se poden atopar outros produtos de orixe vexetal para a forraxe ou usos non alimenticios:

Cada gorrion con su espigon. [143]

Con estos derechos salen los co[g]onbros retuertos. [149]

Huy del perexil y nasçioime en la frent.e [347]

Entre gauilla [y] gauilla fanbre amarilla. [316]

No este la tienda syn alheña. [490]

Uiejo es el alcaçer para fazer çampoñas. [708]

Como pode comprobarse, algúns dos refráns anteriores reflicten a acción de comer como acto social ([67], [286]); outros evidencian o cultivo da vide, faenas agrícolas ([533], [167], [362]) ou actividades pesqueiras ([303], [589], [447]).

A poco pan, tomar primero. [67]

El pan comido, la conpañia desfecha. [286]

Poco por vuas quando no las ay. [533]

Comer vua y cagar razimo. [167]

Harre alla por çepas. [362]

Echa otra sardina que otro ruyñ viene. [303]

Quien peçes quiere el rabo se remoje. [589]

Manos duchas comen truchas. [447]

3.9. Algúns dos refráns rexistrados enmarcan determinados lugares ou contornas naturais onde o home desenvolvía a súa actividade laboral, xeralmente agraria (viñas, esterqueiras, muíños, quintas, soutos, ríos) ou gozaba do lecer (ventas, tabernas, mesóns), ou ben onde as mulleres tiñan a posibilidade de desenvolve-la súa vida social (a fonte); en definitiva son paraxes naturais, rurais ou edificacións particulares para o traballo ou a diversión:

- A mala venta, pan pintado.* [50]
- A los pies y al soto.* [65]
- Si beuo en la tauerna, sino fuelgome en ella.* [650]
- Por vn ladron pierden çiento meson.* [546]
- Andar toda la noche y amanecer en la posada.* [86]
- Cada gallo en su muladar.* [157]
- Mete el gallo en tu muladar y saldrá heredero.* [428]
- El pajar viejo quando se enciende, malo es de apagar.* [267]
- Asna con pollino no va derecha al molino.* [39]
- Por demas es la citola en el molino, si el molinero es sordo.* [531]
- Erguido como gallo de cortijo.* [298]
- Cantarillo que muchas vezes va a la fuente o dexa el asa o la fruenta* [141]
- Casa en canto y viña en pago.* [168]
- Miedo guarda viña que no viñadero.* [435]
- Mete el gato en el garuançal que el dira la verdad.* [421]
- De [monte] o de rio: oras cargado, [oras] vazio.* [185]
- ¿Donde eres ombre? Del aldea de mi mujer.* [234]
- En el aldehuela, mas mal hay que suena.* [262]

Por outro lado, os topónimos que se rexistran son, na súa gran maioría, peninsulares. Entre estes, os máis setentrionais son Burgos, Jaca e Dueñas; o máis meridional Sevilla. Aparecen tamén Olmedo, Zoria, Toledo, Orgaz e Andújar, sendo Orihuela o punto máis oriental. Contamos tamén entre estes o Camiño de Santiago, que xa atraía daquela un elevado número de peregrinos europeos desde o século XI (Riu 1999:312):

- A cabo de rato, Andujar.* [12]
- Aldeana es la gallina [y] comela el de Seuilla.* [40]
- Alça el rabo, ruçia, que vanse los de Olmedo.* [44]
- Camino de Santiago, tanto anda el coxo como el sano.* [144]
- Campanillas de Toledo, oygo vos y no vos veo.* [174]
- En Jaca a dinero vale la vaca.* [274]
- El fisico de Orgaz que cataua el pulso en el ombro.* [285]
- El dardillo de Burgos: quitaldo y sease vuestro.* [308]
- Los perros de Çorita: pocos [y] mal auenidos.* [387]
- Llueua o no llueua pan ay en Orihuela.* [404]
- Ruyn con ruyn, que assi casan en Dueñas.* [635]
- Sabeys a Orihuela, desde juego soys fuera.* [667]

Os topónimos extrapeninsulares son Flandes, Roma e Xerusalén (dous centros de peregrinación da cristiandade):

- Quien lengua ha, a Roma va.* [563]

Guay de ty Iherusalem que estas en poder de moros. [341]

O todo a Flandes o todo a fondo. [512]

Algúns dos refráns anteriores, como podemos ver en [40] ou [44], pretenden confronta-la vida aldeá fronte a urbana; pero outros non parecen motiva-la aparición do topónimo máis que pola conformación da rima intencionada nunha estrutura bimembre ([274], [404], [667], [174], [144] e [563]).

3.10. Moitos reflicten as actividades cotiás nas que o home tardomedieval debía emprega-lo seu tempo. Así, podemos atopar diversas actividades agrícolas ([71], [362], [520], [661]), domésticas ([310], [678]), lúdicas ([482], [57]) e incluso punitivas ([32], [8]), ou ben actividades humanas naturais como comer ([247], [620], [158]) ou parir ([380] e [540]), por exemplo:

A este preçio vendimiado es lo mollar. [71]

Harre alla por çepas. [362]

O avn el rabo esta por desollar. [520]

Segar o gauillar o guardar la era. [661]

Avn no ensyllays [y] ya caualgays. [30]

Quien solo come su gallo, solo ensylle su caballo. [595]

Açotenme en concejo y no lo digan en mi casa. [32]

A dineros tomados, braços quebrados. [8]

Este lugar no fila delgado sino gordo y mal filado. [310]

Todo es menester quanto Marta hila y Pedro deuana. [678]

No juego a los dados, mas fago peores baratos. [482]

A cuenta vieja, baraja nueua. [57]

En casa llena ayna se faze çena. [247]

Quien a mesa akena yanta, mucho come y nunca se farta. [620]

Comer verdura y echar mala ventura. [158]

Lleuar mala noche [y] parir fija. [380]

Peor es parir a medias y no saber de quien. [540]

A maioría das actividades cotiás citadas, para a súa enunciación dentro do refrán, reflicten os labores e as faenas propias do campesiñado e dos estratos sociais máis humildes, feito que pode evidencia-la motivación popular destes refráns.

3.11. Neste corpus textual atopamos tamén numerosos refráns de natureza gnómica. Trátase de auténticos preceptos morais que, como afirma Olaeta Rubio (1997:451, tomado de Combet), encerran unha das funcións principais do refrán, que é a de constituírse como un “código del saber y de la moral de una comunidad”²⁴. Son, en definitiva, normas de comportamento social e individual, de carácter sentencioso, universal, que pretenden guía-la vida en sociedade ([89], [60], [96], etc), ou erixirse como preceptivas éticas que invitan á precaución e á discreción ([113], [197], [279],

²⁴ O refrán como reflexo da sabedoría popular e a súa capacidade moralizadora respecto á comunidade vense repetidos xa desde as máis antigas compilacións paremiolóxicas castelás; véxase Bernal Rodríguez (1996:XVIII-XX) en relación a *Philosophía Vulgar*, ou Alonso Hernández (2005:16) verbo do *Teatro Universal de Proverbios*. Esta intención moralizadora, ademais, foi na práctica lexicográfica hispánica un recorrente criterio de selección e inclusión de paremias na macroestrutura da obra.

[682]), a actuar correctamente ([254], [654], [584], etc), a paga-las débedas ([227], [227b], [552]), e a outros tipos de preceptos morais:

Ayamos paz, y morremos viejos. [89]
Allegate a los buenos y seras vno dellos. [60]
A mal fecho, ruego y pecho. [96]
En buen dia, buenas obras. [254]
Lo que de de noche se faze de dia parece. [388]
No digas quien eres, que tu te lo diras. [469]
Quien merca y miente su bolsa lo siente. [584]
Ue do vas, como vieres assi faz. [705]
Buena es la tardança que faze la carrera segura. [113]
Di tu secreto a tu amigo y seras siempre su catiuo. [197]
Entonçe perdi mi honor quando dixes mal y oy peor. [279]
Tras pared nin tras seto no digas tu secreto. [682]
Duerme quien duerme y no duerme quien algo deue. [227]
Dineros y diablos no se pueden encobrir. [227b]
Paga lo que deues, sanaras del mal que tienes. [552]

Este grupo entraría no que Sevilla Muñoz cualificou como “paremias propiamente dichas”, isto é, paremias relacionadas “con aquellos consejos o soluciones dignas del ser humano a situaciones vivenciales y con las observaciones sobre el comportamiento del hombre” (Sevilla Muñoz 1993:15). “De tono aleccionador –continúa a devandita autora– critican los defectos y nos ofrecen modelos de conducta”. Podemos atopar máis exemplos nos seguintes:

Agua coje por farnero quien cree de lijero. [37]
Echate a enfermar: veras quien te quiere bien o quien te quiere mal. [246]
El bien suena y el mal buela. [249]
En luengo camino y en cama angosta se conoçen los amigos. [256]
El corcouado no vee su corcoua sy no el agena. [290]
Faz lo que te manda tu señor y pósate con el a la mesa. [320]
Mas vale verguença en cara que manzilla en coraçon. [413]
Mas vale rato presuroso que dia perezoso. [455]
No faze poco quien bien se defiende de otro. [462]
No con quien nasçes syno con quien paçes. [487]
Quien bien tiene y mal escoje por mal que le venga no se enoje. [622]
Sanan las cuchilladas y no las malas palabras. [654]

A modalidade exhortativa é característica destes últimos enunciados; de feito, nestes fórmulase unha variada gama de ordes, prohibicións, consellos e recomendacións que presentan o verbo en imperativo (ou subxuntivo, no caso das exhortacións negativas), de manifesta función conativa ([320], [682], [705], etc). É recorrente ademais a estrutura condicional bimembre integrada por imperativo + futuro ([89], [60], [197] e [246], entre outras).

Algúns destes refráns, por outro lado, teñen un carácter máis intimista; trátase de reflexións existenciais acerca da vida e a morte ([417], [572], [715], [721]), da soidade humana ([484], [700]), ou melancólicas meditacións verbo do amor afastado ou

perdido ([126], [677]), cargadas de forte lirismo e ton pesimista que exteriorizan o intimismo do corazón humano medieval:

Muchos van a casa del muerto [y] cada vno llora su duelo. [417]
Quien bien te hara o se [te] yra o se te morra. [572]
Ya me mori y vi quien me llora. [721]
Uno muere de atafea y otro la desea. [715]
No ay bien conoçido fasta que es perdido. [484]
Un alma sola ni canta ni llora. [700]
Bien ama quien [nunca] oluida. [126]
Tan lueñe de ojos, tanto de coraçon. [677]

3.12. Por último, temos que salienta un pequeno grupo de refráns de natureza e fins humorísticos, onde a graza e a comicidade son as notas dominantes, pretendendo resalta-lo fondo festivo, algareiro ou ridículo da vida:

¿A como vale el quintal del fierro? Dame vn' aguja. [97]
Echa otra sardina que otro ruyñ viene. [303]
Justicia, mas no por nuestra casa. [369]
Mas vale con mal asno contender que la leña a cuevas traer. [444]
No es seso traer el asno en peso. [474]
Tu que no puedes, lleuame a cuevas. [688]

Na lección dalgúns deles é posible detectar certos matices irónicos e maliciosos:

Asna con pollino no va derecha al molino. [39]
Freyde un hueuo, que dos mereçe. [324]
Preguntado a Muñon, que miente mas que yo. [562]
Quien juro no me engaño. [613]

Mentres que o humorístico doutros raia poeticamente no surrealista:

¿Creays en Dios? En çinta esta la grulla y no lo sabe el [puerco]. [170]
De mas estaua la grulla al fuego dando la teta al asno. [202]
No cabemos al fuego y pario mi suegr[a]. [497]
Por deseo de çuecos mety el pie en vn cantaro. [557]

Como podemos observar, nos enunciados anteriores, a nota de humor baséase tanto na ironía ([369], [303], [562], [613] ou [39]) coma na expresión hiperbólica ([474], [444], [97], [557]), á parte das que presentan situacións imposibles ou ridículas pola súa extravagancia e irrealidade ([202], [170], [497]).

3.13. Para finalizar este breve percorrido polo refraneiro medieval, temos que destaca-lo feito significativo de que refráns forxados en épocas moi remotas do noso devalar histórico gocen aínda hoxe de gran vitalidade. Ó longo da evolución histórica do castelán, estes refráns experimentaron un proceso de actualización e anovamento (como observa García-Page Sánchez 1997:276) mediante procedementos de adaptación, variación e reformulación que os configuraron paulatinamente tal como os coñecemos na actualidade. É ampla a lista destes refráns que nos acompañaron ós falantes da lingua castelá ó longo de varios séculos; dos rexistrados en RVF poderíamos cita-los seguintes

A otro perro con ese hueso. [34]
A mengua de pan buenas son tortas. [48]
A rio buelto ganancia de pescadores. [82]
Cantarillo que muchas veces va la fuente o dexa el asa o la fuente. [141]
Cria cuervo, sacarte ha el ojo. [152]
En casa del herrero cochillo mangorrero. [278]
El alfayate del cantillo fazia la costura de balde [y] ponía el filo. [280]
Mas vale paxaro en mano que no bueytre bolando. [419]
Mientras mas moros mas ganancia. [450]
No cabemos al fuego y pario mi suegr[a]. [497]
Para cada puerco ay su Sant Martin. [529]
Quien peçes quiere el rabo se remoje. [589]
Ue do vas, como vieres assi faz. [705]

Podemos comprobar como a actualización dos refráns anteriores se foi realizando mediante diversos procedementos, tales como a variación fónico-ortográfica (*cuchillo* por *cochillo* [278], *veces* e *deja* por *vezes* e *dexa* [141], *peces* por *peçes* [589], etc), a morfoloxía (*cuervos* por *cuervo* [152]), a transmutación léxica (*ciento* por *bueytre* [419], *abuela* por *suegra* [497]) ou a substitución sinonímica (*cerdo* por *puerco* [82]), entre outros.

4. Conclusións

No presente traballo, partindo da concepción do refrán como un reflexo da sociedade do seu tempo, tratamos de realizar unha breve aproximación a algúns dos aspectos socioculturais, políticos e económicos que caracterizaban Castela e os restantes reinos cristiáns peninsulares a finais da Idade Media. Pretendemos comprobar como, a partir dun pequeno corpus de refráns fixado por escrito –como demostra Bizzarri– cara á fin do século XV, podíamos coñecer dunha maneira xeral e aproximativa determinados trazos que marcaban a existencia cotiá do ser humano tardomedieval. Desta maneira poderíase ratifica-lo carácter interdisciplinar da paremioloxía como instrumento moi valioso á hora de intentar coñecer e comprende-la cultura e a sociedade dun pobo nunha época determinada, pretérita ou actual, corroborando así unha tese presentada e desenvolvida por diversos autores. Polo tanto, no noso traballo pretendemos establecer un itinerario para a análise dunha pequena cata no refraneiro da última fase da Idade Media; así nesta aproximación ó mundo cotián da fin do Medievo tivémo-la posibilidade de observar, a través da formulación lingüística dos diversos refráns recompilados en RVF, as prácticas relixiosas que rexían a vida diaria do ser humano da época, a xerarquía feudal organizadora da sociedade, as diversas actividades humanas e profesionais exercidas polo home medieval, a súa vestimenta, os utensilios domésticos e os animais que formaban parte da vida cotiá del. Porén, unha análise pormenorizada desta masa paremiolóxica aquí recollida constituiría un traballo que, como apunta Forgas Berdet (1993:39), só podería ser realizado por especialistas nas diversas materias que analizamos –historia, economía, socioloxía, gastronomía, etc–, mediante un labor conxunto con paremiólogos e etnolingüistas. Este tipo de traballo sería capaz de manifestar toda a riqueza cultura que contén o presente refraneiro.

5. Referencias bibliográficas

- ÁLVAREZ DE LA GRANJA, María (1999): “Locucións e enunciados fraseolóxicos. Un límite difuso”, en *Paremia* 8, 20-4.
- ANSCOMBRE, Jean-Claude (1999): “Estructura métrica y función semántica de los refranes”, en *Paremia* 8, 25-6.
- BARÁNOV, Anatolij e DOBROVOL’SKIJ, Dmitrij (2008/2009): *Aspectos teóricos da fraseoloxía*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia/Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades.
- BIOSCA I POSTIUS, Mercè e RIPOLLÉS I DE LA FRAGUA, Roser (1998): “Les peces de vestir i la fraseologia”, en *Paremia* 7, 69-4.
- BIZZARRI, Hugo Óscar (1997): “Una nota textual a los *Refranes que dicen las viejas tras el fuego* a propósito del refrán ‘más vale traque que Dios vos salue’”, en *Scriptura* 13, 217-23.
- (2008): “El refrán en el tránsito del Humanismo al Renacimiento. (La invención de la ciencia paremiológica)”, en *Paremia* 17, 27-0.
- BUITRAGO JIMÉNEZ, Alberto (1995/2008): *Diccionario de dichos y frases hechas*. Madrid: Espasa.
- CALERO FERNÁNDEZ, M.ª Ángeles (1991): *La imagen de la mujer a través de la tradición paremiológica española (lengua y cultura)*. Barcelona: Publicaciones de la Universidad de Barcelona (tesis doctoral, en microfichas).
- (1993): “El mundo de la prostitución en el refranero español”, en *Paremia* 2, 245-56.
- (1998): “Acerca de Dios y del demonio en la fraseología española y catalana”, en Gerd WOTJAK (ed.) (1998): *Estudios de fraseología y fraseografía del español actual*. Frankfurt/Madrid: Vervuet/Iberoamericana, 155-94.
- CANTERA ORTIZ DE URBINA, Jesús (2006): “Dieciséis expresiones y proverbios latinos con el asno como protagonista”, en *Paremia* 15, 9-6.
- CASARES SÁNCHEZ, Julio (1950/1969): *Introducción a la lexicografía moderna*, Anejo LII de la Revista de Filología Española. Madrid: CSIC.
- CASAJERO, Juan (1995) “Oralidad e historia antigua: una nueva motivación para el estudio del universo paremiológico”, en *Paremia* 4, 105-16.
- (1999) “A la sombra del asno. Asnos, burros y jumentos en la Paremiología antigua”, en *Paremia* 8, 113-17.
- (2001) “La descalificación de la mujer en la Paremiología latina”, en *Paremia*, 10, 23-0.
- (2002): “La descalificación de la mujer en la Paremiología griega. Los *Monósticos* de Menandro”, en *Paremia* 11, 31-8.
- COMBET, Louis (1971): “La société à travers le *Vocabulario de refranes* de Correas”, en *Recherches sur le Refranero castillan*. Paris: Les Belles Lettres, 181-85.
- CONDE TARRÍO, Germán (2008): “Un alto en el trabajo: el *descanso* en los refraneros castellano, francés y gallego”, en *Paremia* 17, 59-9.
- CORPAS PASTOR PASTOR, Gloria (1996): *Manual de fraseología española*. Madrid: Gredos.

- CORREAS, Gonzalo (1627/1992): *Vocabulario de refranes y frases proverbiales*. (Edición de Víctor Infantes). Madrid: Visor.
- COVARRUBIAS Y OROZCO, Sebastián de (1611/1995): *Tesoro de la lengua castellana o española*. (Edición de Felipe C. R. Maldonado revisada por Manuel Camarero). Madrid: Castalia.
- ECHENIQUE ELIZONDO, M.ª Teresa (2003): “Pautas para el estudio histórico de las unidades fraseológicas”, en GIRÓN ALCONCHEL, José Luis et alii (eds.): *Estudios ofrecidos al profesor José Jesús de Bustos Tovar*. Madrid: Universidad Complutense, 1, 545-60.
- FASLA, Dalila (1998): “Conmutación y sinonimia en el léxico musical del refranero español del bajomedievo”, en *Paremia* 7, 53-0.
- FERNÁNDEZ SÁNCHEZ, Eulalio (1999): “El refranero desde una perspectiva cognitiva: convencionalización de las estructuras paremiológicas”, en *Paremia* 8, 179-82.
- FERRO RUIBAL, Xesús (1997): “Deus e mailo demo no refraneiro galego”, en *Paremia* 6, 207-22.
- FORGAS BERDET, Esther (1993): “Cultura popular y cultura material: el refranero”, en *Paremia* 1, 35-4.
- FORMENT FERNÁNDEZ, M.^a del Mar (2000): “Hacer novillos, hacer campana o hacer vaca: ¿Qué fraseología enseñar?”, en MARTÍN ZORRAQUINO, M.ª Antonia e DIEZ PELEGRÍN, Cristina (eds.) (2000): *¿Qué español enseñar?: norma y variación lingüísticas en la enseñanza del español a extranjeros. Actas del XI Congreso de ASELE*. Alcalá: Universidad, 317-26.
- GARCÍA DE CASTRO, Diego (¿1480?/2006) *Seniloquium*. (Traducción e edición crítica de Fernando cantalapiedra Erostarbe e Juan Moreno Uclés). València: Publicacions de la Universitat de València.
- GARCÍA-PAGE SÁNCHEZ, Mario (1990a): “Propiedades lingüísticas del refrán (I)”, en *Epos. Revista de filología* 6, 499-10.
- (1990b): “Aspectos fónicos en la configuración de los refranes”, en *Notas y estudios fraseológicos* 5, 77-21.
- (1991): “Locuciones adverbiales con palabras “idiomáticas””, en *Revista Española de Lingüística* 21:2, 211-64.
- (1992): “Lengua y estilo del refranero: repetición y (re)creación”, en *Anuario de Letras* 30, 89-31.
- (1993): “La función lúdica en la lengua de los refranes”, en *Paremia* 2, 51-8.
- (1997): “Propiedades lingüísticas del refrán (II): el léxico”, en *Paremia* 6, 275-80.
- (2008): *Introducción a la fraseología española. Estudio de las locuciones*. Barcelona: Anthropos.
- GROBA BOUZA, Fernando (2010): “‘A cabalo regalado non se lle mira o dente’ Compilación da fraseoloxía equina galega actual” en *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 12, 2010, 317-372.
- HERNANDO CUADRADO, Luis Alberto (1997): “Estilística del refrán”, en *Paremia* 6, 327-32.

- HOROZCO, Sebastián de (1580/2005²): *Teatro Universal de Proverbios*. (Edición, introducción, índices e glosario de José Luis Alonso Hernández). Salamanca: Ediciones de la Universidad de Salamanca.
- INSTITUTO CERVANTES (2002): *Marco común europeo de referencia para las lenguas: aprendizaje, enseñanza, evaluación*. Madrid: Ministerio de Educación, Cultura y Deporte.
- LÁZARO CARRETER, Fernando (1980): “La lengua de los refranes, ¿espontaneidad o artificio?”. *Estudios de lingüística*. Madrid: Cátedra, 219-32
- MAL LARA, Juan de (1566/1996): *Philosophía vulgar (Obras Completas, I)*. (Edición de Manuel Bernal Rodríguez). Madrid: Fundación José Antonio de Castro.
- MÁRQUEZ, Luis Francisco (1994): “El mundo equino en las paremias inglesas y sus correspondencias españolas e italianas”, en *Paremia* 3, 131-37.
- NÚÑEZ, Hernán (1555/2001): *Refranes o proverbios en romance*. Madrid: Guillermo Vázquez. (Edición crítica de Louis Combet, Julia Sevilla Muñoz, Germán Conde Tarrío e Josep Guia i Marín).
- O’KANE, Eleanor S. (1959): *Refranes y frases proverbiales españolas de la Edad Media*. (Anejo 2, de *Boletín de la Real Academia Española*). Madrid: RAE.
- OLAETA RUBIO, Roberto (1997): “Las paremias, un recurso didáctico para la enseñanza de la lengua española”, en *Paremia* 6, 451-58.
- ORERO CLAVERO, Pilar (1997): “El wellerismo en la tradición paremiológica española”, en *Paremia* 6, 459-64.
- OULD MOHAMED-BABA, Ahmed-Salem (2005): “Los refranes relativos a la actividad artesanal y los oficios en la colección paremiológica de Abū Yahyà Azzajjālī alqurtubī (s. XIII)”, en *Paremia* 14, 175-80.
- REAL ACADEMIA ESPAÑOLA (2001): *Nuevo tesoro lexicográfico de la lengua española (NTLLE)* [CD-ROM].
- RIU RIU, Manuel (1999²): *Edad Media (711-500). Manual de historia de España, 2*. Madrid: Espasa Calpe.
- RUIZ GURILLO, Leonor (1997): *Aspectos de fraseología teórica española (Anejo XXIV de Cuadernos de Filología)*. Valencia: Universitat de València.
- SANTILLANA, Íñigo López de Mendoza, Marqués de (1398-1458 / 1995): *Refranes que dicen las viejas tras el fuego*. (Edición de Hugo Óscar Bizzarri). Kassel: Reichenberger.
- SEVILLA MUÑOZ, Julia (1993): “Las paremias españolas: clasificación, definición y correspondencia francesa”, en *Paremia* 2, 15-0.
- (2004): “El valor etnográfico del refrán”, en *Cuadernos de etnología de Guadalajara* 36, 307-20.
- SEVILLA MUÑOZ, Julia e SEVILLA MUÑOZ, Carmen (1999): “Los oficios a través de la Paremiología: la Construcción en francés/español”, en SIERRA, Lina; BARRUECO, Sebastián; HERNÁNDEZ, Esther (coord.) (1999): *Lenguas para fines específicos VI. Investigación y enseñanza*. Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá de Henares, 363-70.
- SEVILLA MUÑOZ, Julia e BARBADILLO DE LA FUENTE, M.ª Teresa (2004): “El valor didáctico del refrán”, en *Paremia* 13, 196-04.

VALDÉS, Juan de (2008): *Diálogo de la lengua*. Edición preparada y dispuesta para la imprenta por M.ª Teresa ECHENIQUE ELIZONDO y DE LA CAMPA GUTIÉRREZ, Mariano, a partir de la edición de LAPESA MELGAR, Rafael. Valencia: Tirant lo Blanch.

ZULUAGA OSPINA, Alberto (1980): *Introducción al estudio de las expresiones fijas*. Frankfurt / Berna: Peter D. Lang Verlag.